

Pedagogische en Theologische Antropologie: Theologische aspecten

Expertmeeting, dinsdag 14 mei 2013, Driestar Educatief, lezing H. van den Belt

Herbronnen – waarom nodig – hoe doe je dat – wat heb je er aan

Urgentie

Er is in reformatorische kring een kloof tussen het beleden mensbeeld en de omgang met kinderen en jongeren in opvoeding en onderwijs. Dat heeft wellicht te maken met de algemene spanning tussen theorie en praktijk. Ik hield de beste preken over de christelijke opvoeding toen we zelf nog geen kinderen hadden. Maar als de spanning te groot wordt, dan klopt er iets niet. Of de pedagogische praktijk moet naar het Woord van God gereformeerd worden, of het theologische spreken over God moet geherformuleerd worden, of het moet allebei.

De verlegenheid van de reformatorische pedagogiek is deels te verklaren vanuit het feit dat het veranderde beeld op de mens ingeweven zit in eigentijdse handboeken voor de pedagogiek en doorwerkt in allerlei praktische methoden en visies op het onderwijs. Het is overigens een versmalling om deze noties eenzijdig te labelen als een ‘optimistisch of positief mensbeeld’ al was het alleen maar omdat daar de suggestie van uitgaat dat de Bijbel een negatief mensbeeld biedt. Het zou beter zijn om te spreken van een seculier ‘gesloten’ mensbeeld tegenover een confessioneel perspectief, waarin de dimensie van de relatie met God alles bepalend is. Het grootste probleem voor de reformatorische pedagogische praktijk is dat de moderne noties niet in de theologische bronnen voorkomen en ook – vanwege een huiver voor het loslaten van de in de gereformeerde traditie gegeven binding aan Schrift en belijdenis – nauwelijks verdisconteerd zijn in de recente orthodox-gereformeerde theologie. Daar ligt dus ook voor de theologie een taak.

In de moderniteit heeft er een omwenteling in het *mensbeeld* plaatsgevonden. Een visie waarin God in het middelpunt stond heeft plaatsgemaakt voor een visie waarin de mens centraal staat. De autonomie vervangt de heteronomie en de mondigheid de afhankelijkheid. Het algemeen gevoel in onze cultuur is dat kinderen en jongeren zich vanuit autonome keuzes moeten ontwikkelen. Dit mensbeeld staat op gespannen voet met een theïstische oriëntatie in de antropologie. De catechismus, die de Nederlandse katholieken tussen 1920 en 1964 op de scholen gebruikten, zegt: “1: Waartoe zijn wij op aarde? Antwoord: Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor hier en in het hiernamaals gelukkig te zijn.” Deze oriëntatie is nog steeds belangrijk als achtergrond bij de prediking, de godsdienstles en de

christelijke opvoeding, maar het lijkt moeilijk te zijn om in de moderne en postmoderne context die oriëntatie ook te laten doorwerken in de hele opvoeding en in het hele onderwijs. Zo ontstaat er gemakkelijk een kloof tussen de zondag en de maandag en tussen de godsdienstles en de wiskundeles. Voor het moderne en postmoderne mensbeeld staat het logo van de Rabobank symbool.

Het is verleidelijk om de schuld van de kloof alleen bij de moderniteit te leggen, bij de boosaardige Verlichting die eigenlijk een verduistering is. Toch kleeft daar een risico aan. Het is niet goed om de Verlichting te demoniseren en tegelijkertijd vrolijk de vruchten er van te plukken. Zoals elke cultuur staat ook de moderne en postmoderne onder een dubbel voorteken van zegen en vloek, van zonde en genade. Bij de beoordeling van de Verlichting zouden reformatorische christenen misschien meer met twee woorden moeten spreken. Bovendien zijn er ook spanningen in de eigen theologische traditie, die vragen om herijking van die traditie aan de hand van de bronnen in een nieuwe context.

Herbronnen – hoe kan het?

Hoe kan de orthodox-gereformeerde theologie de moderne psychologische en antropologische inzichten kritisch evalueren en in de theologische antropologie verwerken zodat zichtbaar wordt hoe het Bijbelse mensbeeld zich tot de moderne inzichten verhoudt. Herbronning is meer dan herhaling, omdat het heroriëntatie in een nieuwe context betreft. Daarom vraagt herbronning om kennis van de bronnen in hun eigen context.

Het moderne mensbeeld heeft een aantal essentiële klassieke noties fundamenteel veranderd. In de eerste plaats is de klassieke onderscheiding tussen lichaam en ziel vervangen door het besef dat de relatie tussen de materiële en immateriële aspecten van het menszijn zeer complex is. De materialistische neuropsychologie gaat ervan uit dat de geest nooit los staat van het lichaam. Dat is *in extremo* verwoord in het adagium “Ohne Phosphor kein Gedanke” – Jacobus Moleschott (1822-1893). Dat materialisme is heidens en moet uiteraard worden afgewezen.

Niettemin denken wij ook anders over de verhouding tussen ziel en lichaam dan iemand als Calvijn, die met Plato het lichaam een kerker van de ziel noemt. Een herbronning en herijking van het Bijbelse en reformatorische beeld van de ziel zou kunnen zijn dat we de menselijke ziel niet in de eerste plaats als iets structureels zien, maar als eerder als iets relationeels of existentieels. Het beeld van God is dan niet iets zieligs – bestaande in rede en geweten – de mens als redelijk-zedelijk schepsel – maar iets van de hele mens in relatie tot God.

Bij de herbronning is het van belang om te verstaan wat de bronnen in hun historische context gezegd en bedoeld hebben. Neem bijvoorbeeld de klassieke faculteitenpsychologie. John Owen schrijft in zijn *Pneumatologia* over de psychologische grondstructuur van de ziel. Bij de wedergeboorte gaat het volgens Owen “niet om de natuurlijke vermogens van de ziel – die slechts eenmaal zijn geschapen, eenmaal geboren – maar om een nieuw beginsel van geestelijke gehoorzaamheid.” (330) Hij werkt dat uit voor de drie faculties of the soul. “The leading, conducting faculty of the soul is the *mind* or understanding.” (330) Het werk van de Geest is de verlichting van het verstand. Als de Geest ons een nieuw verstand geeft betekent dat niet dat mensen hun verstand volledig verloren hebben. Het verstand – als grondstructuur van ons denken - “the root and principle of our actings” is niet verdorven (331). Het verstand is alleen verdorven met betrekking tot “[its] proper object, term, and end” (331). De hardware is niet aangetast, maar de software is ontregeld, het voorbeeld is niet van Owen. God schiept geen nieuw verstand, maar geeft het wel “new power, new ability, a new active understanding.” (333)

Vervolgens bespreekt Owen de vernieuwing van de wil. Hij maakt een onderscheid tussen de wil als vermogen van de ziel en de activiteit van het kiezen. De structuur van de ziel brengt met zich mee dat er ‘keuzemogelijkheden’ zijn, maar de mens is niet in staat om daadwerkelijk het goede te kiezen. De wedergeboorte is geen inplanting van een nieuw keuzemenu in de ziel, maar een bevrijding van de oude wil uit de slavernij van de zonde om daadwerkelijk het goede te kiezen, door de inplanting van een nieuw beginsel van geestelijk leven en heiligheid in de wil. (334)

In de derde plaats wordt ook het gevoelsleven vernieuwd door de Heilige Geest; Owen spreekt over de faculteit of het vermogen van de “affections” wat iets breder is dan alleen de emoties in de moderne zin van het woord. “A prevailing love is implanted upon the affections by the Spirit of grace, causing the soul with delight and complacency to cleave to God and his ways.” In de wedergeboorte wordt de affecten niet aangetast, maar geheiligd. God zuivert de vijandschap uit en in plaats daarvan “he fills us with *holy spiritual love, joy, fear, delight*, not changing the being of our affections, but sanctifying and guiding them by the principle of saving light and knowledge.” (335).

Vier aspecten vallen in deze samenvatting op. 1) In de eerste plaats is er steeds een onderscheid tussen de essentie van het verstand, de wil en het gevoel en de defectie ervan door de zonde. Herschepping door de Geest is geen *nova creatio*, maar een *recreatio*, een verlossing van de ziel uit de greep van het kwaad. De grondstructuur van de ziel blijft intact dwars door de zondeval en de verlossing heen. 2) In de tweede plaats is Owen nogal stellig

over het onderscheid tussen *intellectus*, *voluntas* en *affectiones*. Hij vindt het allemaal zo vanzelfsprekend dat hij het niet eens uitlegt en dat je als moderne lezer goed moet opletten om hem te volgen. Hij kent aan de faculteiten een ontologische status toe. 3) In de derde plaats is het opvallend dat hij een vaste volgorde hanteert. Het verstand is het eerste en het verstand regeert de wil, dat in principe rationele beslissingen neemt. De affecten volgen de neiging van de wil. Het ideale resultaat is een buitengewone beheerst mens, die zijn emoties onder de controle van zijn wil heeft en zijn wil laat leiden door zijn verstand. Dat het mis gaat, is een gevolg van de zonde.

Deze faculteitenpsychologie werkte ook door in de prediking, die het verstand informeert, aan de wil appelleert en gevoelens evoceert. Graag in die volgorde... 4) Ten slotte gebruikt hij met voorkeur het biologische beeld van het inplanten.

Het is van belang om deze structuur te kennen om bijvoorbeeld de *Dordtse Leerregels* te begrijpen als zij (III/IV.11) stellen dat God niet alleen het verstand verlicht maar ook “in de wil nieuwe hoedanigheden [uitstort].”

Ik heb geen tijd om deze oude psychologie te contrasteren met de moderne psychologie, maar het is duidelijk dat wij in heel andere categorieën denken, zoals die van het bewustzijn en het onderbewustzijn. Als we de vier punten langlopen, betekent het bijvoorbeeld 1) dat wij veel minder geneigd zijn om uit te gaan van een kern van de ziel die dwars door de zondeval en de wedergeboorte heen constant blijft. Vandaar dat we er moeite mee hebben met de stelling van dr. Steenblok dat door de val de logische denkfunctie niet is aangetast. 2) Ook het strakke onderscheid tussen verstand, wil en gevoel is ons vreemd. De ziel is geen slagroomtaart. Alles is verweven met elkaar. 3) Wij zijn ons er meer van bewust dat we doorgaans geen rationele beslissingen nemen en schrijven dat niet aan de zonde toe. Zoals Pascal zei, Het hart heeft zijn redenen, die de rede niet kent. 4) Tenslotte denken we over de psychologie niet in biologische termen, zoals het woord inplanten suggereert, maar stellen wij ons de inwerking op de psyche – ook de inwerking van de Heilige Geest – veel meer als een soort training en oefening voor. Kortom zonder allerlei moderne psychologische inzichten meteen te omarmen hebben wij als moderne reformatorische mensen moeite met het klassieke psychologische paradigma.

Wat is het nut?

Bij wijze van vingeroefening – meer is het niet – zou ik het onderscheid tussen de faculteiten als zodanig en de macht van de zonde waaronder zij verkeren willen proberen te vertalen naar onze eigen tijd en context. Een van de gesignaleerde spanningen tussen theologie en

pedagogiek is die tussen de belijdenis dat wij geneigd zijn tot alle kwaad en de praktijk van de opvoeding en het onderwijs waarin bij kinderen en leerlingen aansporen om hun best te doen en zichzelf als mensen te ontplooien.

Nu is het altijd gevaarlijk om de totale verdorvenheid van de mens te relativiseren omdat dan onmiddellijk de genadeleer in het geding is. Niettemin is het wel van groot belang om te weten wat we precies bedoelen met de totale verdorvenheid van de mens. De bronnen van de gereformeerde traditie maken een belangrijk onderscheid tussen de structuur van de menselijke ziel en de verloren staat waarin die ziel zich bevindt.

Tegenover sommige extreme Lutheranen en ook tegenover sommige uitspraken van Luther zelf, hebben de gereformeerde theologen de verdorvenheid en de zonde nooit tot het wezen van de mens gerekend. De zonde hoort niet bij onze substantie, maar is een accident. Geen ongelukje, maar iets wat er-bij-gekomen is. Zij hebben het ook gezien – met de katholieke christelijke traditie – als een beroving van het goede (*privatio boni*). Totaal verdorven wil zeggen dat geen enkel terrein van het menselijk leven door de zonde onberoerd is gebleven. (Calvijn *Institutie* 2.1.9) Wij hebben geen blanke pit, want wij zijn geen kastanjes. De zonde is niet alleen een probleem van ons verstand, dat met een mooie preek op te lossen zou zijn. Het zit veel dieper.

Het is gemakkelijk om klassieke faculteitenpsychologie te bekritisieren. Het is veel moeilijker om het via herbronning te herijken en om te laten zien wat je er aan hebt. Doen we dat niet, dan lopen we het risico dat we a) de traditie niet meer goed verstaan doordat we de teksten lezen vanuit het perspectief van de moderne psychologie, b) dat we een karikatuur schetsen van het gereformeerde mensbeeld en daardoor geen raad meer weten met de Bijbelse roeping om onszelf te ontplooien voor Gods aangezicht en in elke oproep tot zelfontplooiing het spook van de Verlichting vernemen en c) dat we met een degelijk reformatorisch negatief mensbeeld veel dichterbij de moderne atheïstische psychologie zitten dan we ons bewust zijn.

Het was bijvoorbeeld de dieptepsycholoog C.G. Jung die de gedachte van de *privatio boni* afwees, omdat hij dat veel te oppervlakkig vond. Het kwaad zit volgens hem veel dieper in het onbewuste en onderbewuste. Het is verleidelijk om Jung bij te vallen en te denken dat hij de leer van de totale verdorvenheid goed begrepen heeft. In plaats dit paard van Troje enthousiast binnen te halen, zouden wij beter kunnen nagaan wat de traditie bedoeld heeft met de huiver voor de verabsolutering van het kwaad. Misschien klinkt Jung wel als een bevestiging van de totale verdorvenheid van de mens, maar is het uiteindelijk een ander verhaal, een heidens negativisme. Als elke gedachte slechts tot fosfor te herleiden is, dan heb je geen enkel perspectief, maar omdat onze ziel een structuur heeft, waarin het beeld van God

zich weerspiegelt, is er nog hoop. We zijn inderdaad uit onszelf onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad, maar we geloven – in tegenstelling tot Jung – dat wij en onze kinderen door de Geest van God wederom geboren kunnen worden. Een vergelijkbaar pleidooi zou te voeren zijn voor een verdediging van de essentiële wilsvrijheid tegenover het determinisme van Swaab en andere materialisten. Vrijheid is alleen mogelijk als er een God is die als Schepper die vrijheid waarborgt. Als er alleen maar natuur is, is er geen vrijheid. Dan bepaalt de fosfor alles.

Kortom, bij herbronning moet je de moed hebben om dezelfde waarheden anders te formuleren. Een papegaai herhaalt alles steeds, een kameleon brengt zichzelf steeds in rapport met de tijdgeest. Om een vlinder te worden, heb je echter een metamorfose nodig. *Theologia reformata semper metamorfanda.*